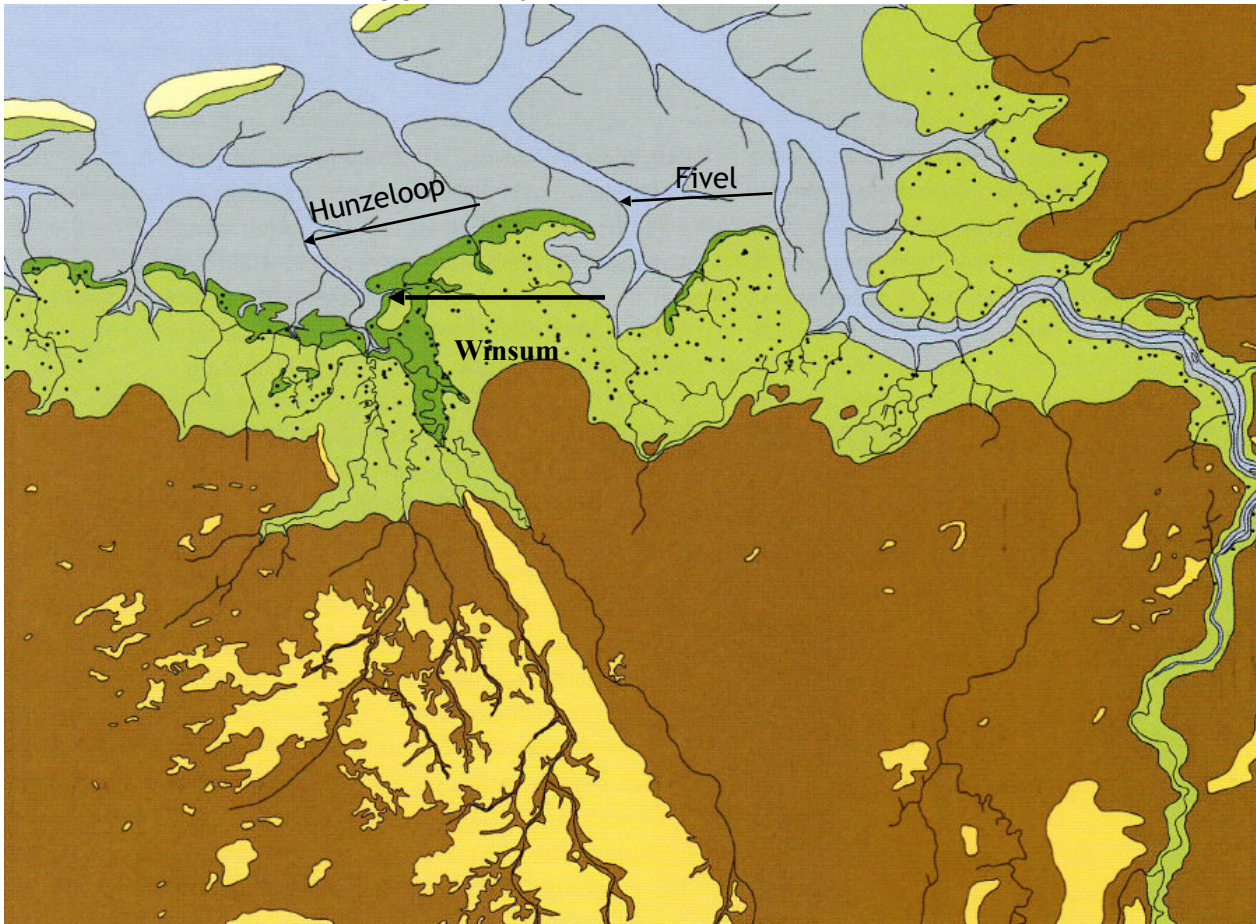

Infobestand étape 3 Kloosterpad Groningen Winsum Usquert.

Winsum is een heel oud dorp maar bestaat hedentendage eigenlijk uit drie dorpen: Winsum zelf, Bellingeweer en Obergum. Alle drie dorpen zijn wierden van voor de jaartelling. Daarnaast is in de wijk Ripperda ook nog de onbebouwde wierde aanwezig nl. de Ripperdawierde. Wierden zijn kunstmatige verhoogde plaatsen (vaak op een natuurlijke hoogte zoals een oeverwal) om droge voeten te houden bij opkomende vloed. De wierden zijn ontstaan in de periode 500 v. Chr. tot ongeveer 400 n Chr.

De Hunze stroomde vroeger langs Winsum. Doordat de Fivel langzaam maar zeker steeds verder verzandde werd de handelsroute via de Hunze steeds belangrijker. Als gevolg daarvan zal al in de vroege middeleeuwen Winsum een handelsnederzetting geweest zijn.

Kaart van ca 100 jaar na Chr.

De relatie met de zee wordt voor Winsum meteen duidelijk. Alle zwarte stippen zijn de Wierden. De wierden werden vooral op de oeverwallen van de rivierlopen gebouwd. Het bruine gedeelte zijn veengebieden, donkergroen staat voor de hoge kwelders en de licht groene gedeelten de lage kwelder gebieden. De Wierden werden bewoond vanaf 500 v Chr. Eerst alleen zomer. De aanslibbing van heel Noord Groningen is resultaat van de erosiestromen van de Alpen in de Noordzee. De slib wordt pas afgezet bij boven Nederland. Vandaar dat de grond erg vruchtbaar was en vol mineralen zat.

Winsum, dorp met een stedelijk karakter.

Dit deel van Noord Groningen was oorspronkelijk een grote kwelder, een onbedijkt gebied waar eb en vloed vrij spel hadden. De kwelder werd doorkruist door de Hunze, waarvan de benedenloop tegenwoordig het Reitdiep heet. Op de oostelijk oever van de rivier ontstonden vanaf de 4e eeuw voor Christus, deels door de slib dat bleef liggen na overstromingen, deel door mensenwerk. Op wierden gingen mensen wonen en ontstonden er dorpen onder andere Winsum en Obergum. In de eeuwen die volgden ontwikkelde Winsum-Obergum zich tot een belangrijke handelsnederzetting. In 1057 gaf de Duitse koning Hendrik IV toestemming voor een markt met munt- en tolrecht. De stichting van het Dominicanerklooster maakte het

stadskarakter compleet. Dit veranderde toen de Stad Groningen de Winsumer stapel- en marktrechten in handen kreeg. Wanneer de staatsgezinde Winsum in 1581 tijdens de Tachtigjarige oorlog wordt platgebrand door de Spaanse gezinde Groningen gaat het stedelijk karakter nog verder verloren. Winsum en Obergum blijven in de daarop volgende eeuwen een bescheiden regionale centrumfunctie vervullen op het gebied van handel, industrie en vervoer. In en na de 19e eeuw kwam er nieuw leven in de brouwerij met onder meer kalkbranderijen een touwslagerij, een bierbrouwerij, molens, steenbakkerijen, een stoomzuivel- en vlasbereidingsfabriek, scheepswerven en een groenteconservenfabriek. De geschiedenis van Winsum en het hierin opgenomen dorpje Obergum is nog goed te herkennen in het landschap en aan de gebouwen.

Bibliotheek.

Rondom het dorpsplein staan divers historische panden. Zoals het opschrift op de gevel al verraadt was de huidige bibliotheek en VVV infopunt van oorsprong een openbare lagere school. Deze school werd in 1882 gebouwd in eclectische stijl, een bouwstijl waarin verschillende stromingen werden gecombineerd.

Herberg De Gouden karper.

Herberg de Gouden Karper is een van de oudste panden van Winsum en stamt uit de 17e eeuw. Waarschijnlijk is de naam afgeleid van de middeleeuwse herberg de Camper. De Carper diende als gastenverblijf voor het klooster. Eeuwen later kunnen reizigers hier nog steeds een stevige maaltijd vinden. Het pand waarin het vage J&A is gevestigd wordt al in de 16e eeuw als herberg Thoe Gennep vermeld. Eind 19e en 20e eeuw vergaderde het gemeentebestuur in de rechtervleugel van het pand. De bouw van het gemeentehuis op nummer 4 bracht hierin verandering.

Oude gemeentehuis.

Het gemeentehuis werd in 1907 gebouwd in de stijl van de Amsterdamse School en heeft daarnaast Jugendstilelementen. Winsum beschouwde zichzelf als hoofdplaats van de streek. Eind 19e eeuw vroeg de gemeente daarom een wapen aan dat afgeleid was van het zegel van Hunsingo. Dit oude gemeentewapen is nog steeds te zien boven de toegangsdeur. In het torentje hangt een carillon. Het pand werd slechts tot 1942 als gemeentehuis gebruikt.

Korenmolen de Ster.

Korenmolen de Ster dankt zijn naam aan het gemeentewapen van de voormalige gemeente Winsum. In het wapen staat een zevenpuntige ster rechtsboven het paard met daarop de ridder en de dame in amazonezit. De molen staat op een van de hoogste punten van de wierde van Winsum. Dat is niet voor niets. Hier is de kans op wind immers het grootst, zeker in de tijd dat het landschap nog veel opener was. De Ster is een zgn. achtkantige bovenkruier met stelling. Hij werd gebouwd in 1851 ter vervanging van een standerdmolen uit 1628. Op draaidagen is de molen te bezichtigen.

d. Dominicanerklooster Winsum. Het rondje van de Molenstraat en Hoofdstraat is de voormalige locatie van het Dominicanerklooster.

In de Molenstraat tot aan de Hoofdstraat Winsum stond tussen 1275 en 1581 het kloostercomplex van de dominicanen. Het klooster was gewijd aan de heilige Catherina van Alexandrië. Dat de dominicanen zich in Winsum vestigden zegt iets meer over het stedelijk karakter van Winsum. In 1308 schonk de prefect van Groningen zelfs een huis met grond aan het klooster. Dit was het begin van het Jacobijnerklooster in de stad Groningen, een dochterklooster van het Winsumer klooster. De kerk van het Dominicanerklooster bezat tot de Beeldenstorm van 1566 7 altaren en een orgel en het moet daardoor wel groot zijn geweest. In 1580 waren er namelijk plannen om de oude kerken van Winsum en Obergum af te breken en de kloosterkerk als gemeenschappelijke kerspelkerk te gebruiken. In 2001 zijn bij de aanleg van nieuwe riolering in de Molenstraat sporen van muurfunderingen van waarschijnlijk de Kloosterkerk gevonden. Ook werden er grafvelden met in totaal 36 skeletten blootgelegd. Zie volgende pagina.

Jeneverbrug.

Winsum en Obergum waren van oudsher door 2 bruggen over het Winsumerdiep met elkaar verbonden. De Boog en de Jeneverbrug. De Jeneverbrug is een hoge voetbrug een hoogholtje. De naam hangt samen met

WAAR LAGEN DE KLOOSTERGEBOUWEN?

Binnenkerkhof

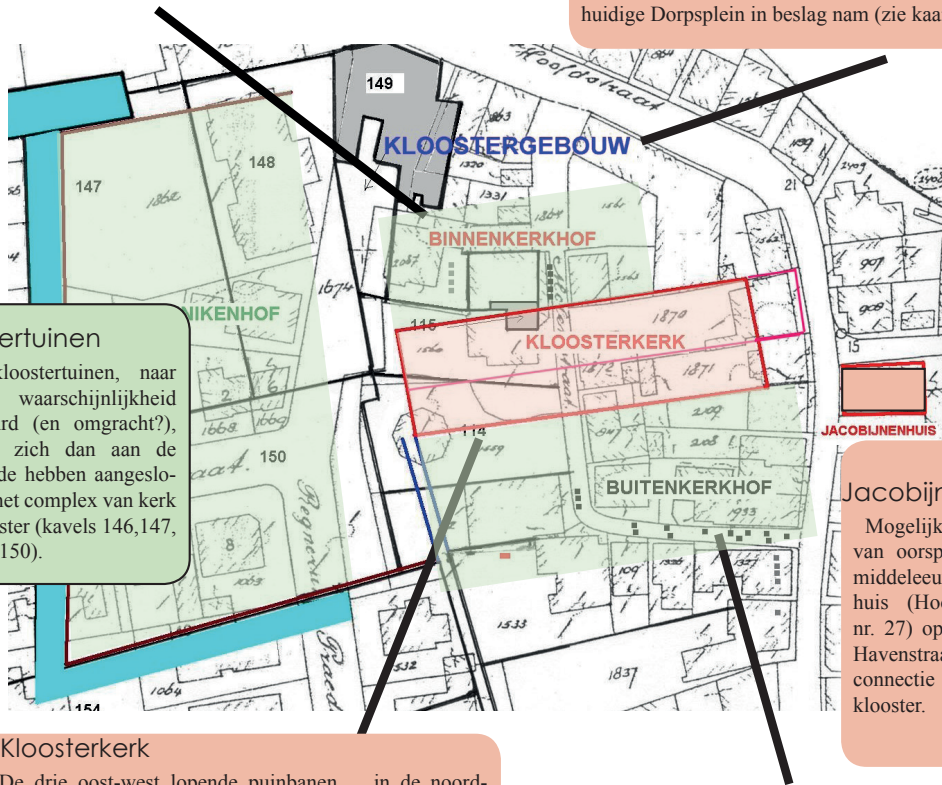
Ten noorden van de kloosterkerk zou het binnenkerkhof gelegen kunnen hebben, de plaats waar uitsluitend de mannelijke bewoners ter aarde werden besteld. Dit binnenkerkhof kan zich, deels onder de huidige bewoning, in westelijke richting hebben uitgestrekt, wellicht tot aan en mogelijk tot op het huidige Dorpsplein.

Kloostergebouwen

Indien het binnenkerkhof, zoals hier verondersteld, aan de noordzijde van de kerk heeft gelegen, impliceert dit ook, op grond van de conventies die de dominicanen in acht namen bij de bouw van hun kloosters, dat de eigenlijke kloostergebouwen ook daar gelegen moeten hebben. Min of meer aansluitend op de kerk zouden deze dan te zoeken zijn aan de Hoofdstraat-Winsum nr. 12 en 10 (nu winkel en werkplaats Pol), mogelijk zelfs met inbegrip van nr. 1 (drogistrij) en/of een groot huis dat vroeger een groot deel van het huidige Dorpsplein in beslag nam (zie kaart perceel 149).

Kloostertuinen

De kloostertuinen, naar alle waarschijnlijkheid ommuurd (en omgracht?), kunnen zich dan aan de westzijde hebben aangesloten op het complex van kerk en klooster (kavels 146, 147, 148 en 150).

Jacobijnenhuis

Mogelijk heeft ook het, van oorsprong grotendeels middeleeuwse Jacobijnenhuis (Hoofdstraat-Winsum nr. 27) op de hoek van de Havenstraat nog enigerlei connectie gehad met het klooster.

Kloosterkerk

De drie oost-west lopende puinbanen in de noord-zuidtak van de Molenstraat en de aard van de bouwrestanten zouden erop kunnen wijzen dat wij hier te doen hebben met de funderingsrestanten van twee of drie muren van de kloosterkerk van het Jacobijnenconvent. Zoals reeds opgemerkt, sluiten de ligging en richting van deze puinbanen aan op een drietal recentere oost-west lopende, langgerekte perceelgrenzen, nl. die van de kavels van de huizen en tuinen van Hoofdstraat-Winsum nr. 16 en 18 en die van Molenstraat nr. 5 en ten dele nr. 7. Zoals alle middeleeuwse kerken zal ook de Winsumse kloosterkerk in west-oost richting gebouwd zijn geweest.

Buitenkerkhof

Ten zuiden van de kloosterkerk lag waarschijnlijk het buitenkerkhof, de plek waar mannen en vrouwen, leken dus, die op enigerlei wijze met het klooster en de dominicanen verbonden waren, begraven werden. Hoever het buitenkerkhof zich precies heeft uitgestrekt is moeilijk te zeggen, maar er zijn aanwijzingen dat het zich voortzette in zuidelijke richting.

een voormalig cafe op de hoek Havenstraat, vanwaar Obergumers soms ietwat aangeschoten terugkeerden naar huis aan de overkant. Vanaf de Jeneverbrug kijk je in oostelijke richting uit op de haven van Winsum. In westelijke richting heb je een mooi zicht op de oplopende wierde van Winsum met de kerk en beide molens. Aan het eind van de haven, vlak voor de spoorbrug ligt de Helling. Dit is de voormalige scheepswerf met dwarshelling waar voornamelijk vrachtschepen werden gebouwd.

Het Winsumerdiep.

Het Winsumerdiep is een overblijfsel van de Delf. Deze waterweg van Delfzijl naar Winsum werd waarschijnlijk al voor het jaar 1000 gegraven. Hij dankt zijn naam aan “delven” een ander woord voor “graven”. De Delf had twee functies: handelskanaal en afwateringskanaal. Varen over zee was destijds gevaarlijk en kon worden voorkomen door over de Delf te varen. Daarnaast moest het waterpeil naar beneden bij het ontginnen van landerijen in de omgeving. Het Winsumerdiep heeft een slingerende loop. Dit komt door de eeuwenlange verbinding met het Reitdiep, dat van de Stad naar Zoutkamp loopt. Het reitdiep stond tot 1877 in open verbinding met de zee waardoor er sprake was van eb en vloed. Om de waterafvoer te verbeteren, werd het Winsumerdiep in 1856 verbreed. In het dorp zelf was dit onmogelijk, omdat er huizen langs de oever stonden. Daarom werd er een extra kanaal om Obergum gegraven, het Hulpkanaal om Obergum (1858)

Voormalige Synagoge.

Dit historische pand is de voormalige synagoge. De synagoge werd in 1879 gebouwd en had jarenlang een regionale functie evenals de in 1867 buiten het dorp aangelegde Joodse begraafplaats. In de traditioneel ingerichte sjoel , inclusief vrouwengalerij was ook een religieus bad gebouwd; een mikwe. De mikwe diende voor een spiritueel reinigingsritueel. Vanwege het klein aantal leden, werd de synagoge in 1934 gesloten. In de jaren 60 van de vorige eeuw is veel van het klassieke karakter verdwenen. Gelukkig is het pand recentelijk stijlvol gerestaureerd. De plaquettes aan de oostzijde van het gebouw herinneren aan de weggevoerde en omgekomen Joden in de Tweede Wereldoorlog. In 2005 is de straatnaamgeving rondom de Synagoge en Nieuwstraat gewijzigd in Sjoelplein. Een verwijzing naar de nabij gelegen Synagoge.

Tinallinge.

Tinallinge is een prachtig voorbeeld van een Wierdedorp met boerderij-uitgang naar de Ossegang. De vrij omvangrijke wierde van Tinallinge is vermoedelijk 500 jaar voor Christus ontstaan. Het totale oppervlak is ongeveer 6 hectare en omsloten door een deels origineel ossepad. Het hoogste punt ligt ongeveer 3,70 boven NAP. Grote delen van de wierde zijn onbebouwd en sinds het begin van de 20 e eeuw is er nauwelijks nieuwbouw gepleegd. De wierde is in 2003 een rijksmonument geworden.

(Groninger) Poëzie op de groene borden onderweg.

Onze Lieve Vrouwekerk Tinallinge.

De kerk van Tinallinge is waarschijnlijk gebouwd rond 1250. Het is een recht gesloten zaalkerkje met vier traveeën – ooit in steen overwelfd – en neogotisch ijzeren raamwerk. De bijhorende vrijstaande toren werd in 1727 afgebroken, waarvoor een eenvoudige houten dakruiter in de plaats kwam. De klok daarin werd geschonken door Unico Allard Alberda, unicus collator van Tinallinge. Hoewel de kerk rond 1250 gebouwd is, stamt het huidige uiterlijk uit 1903, toen een grijze bepleistering werd aangebracht. In de noordmuur aan de westzijde is nog wat van de oude grootformaat baksteen te zien. Alleen de oostkant van de zuidmuur verraadt nog iets van de oorspronkelijke wandindeling: per travee een raam in het midden, geflankeerd door twee spaarvelden voorzien van metselwerk. Het interieur is eenvoudig en traditioneel. Het 19e eeuwse hek dat de avondmaalruimte van het koor afscheidt is simpel en onversierd, net als de banken. Door deze eenvoud valt de preekstoel uit 1660 des te meer op: de panelen van de kuip hebben alle een vulling waarop halffiguren staan afgebeeld, die allen een deugd en een zintuig voorstellen. Tijdens de laatste restauratie zijn in het koor muurschilderingen tevoorschijn gekomen, vermoedelijk uit de late 15e eeuw. Ze laten Andreas zien, een zegende figuur met bol (Christus), restanten van een gekruisigde Christus en een vrouwelijke heilige (vermoedelijk Barbara). Deels over de voorstellingen heen aangebracht zien we een decoratie met plantaardige motieven in roze tinten. Verder is er een eenvoudig orgel; de orgelbalustrade draagt een tekst die de toenmalige, bijzonder hoge landbouwprijzen vermeldt. Bijzonder is het redelijk gave torenuurwerk uit 1545, of waaguurwerk. Nadat Christiaan Huygens in 1657 het slingeruurwerk had uitgevonden werden vele waaguurwerken omgebouwd

tot slingeruurwerken, zo ook deze in Tinallinge. Interessant is dat Christiaan Huygens op bezoek is geweest bij het echtpaar Tjarda van Starckenborgh om de plaatsing van de preekstoel te vieren.

Bij de ingebruikname lang geleden was een vertegenwoordiger van de bisschop van Münster aanwezig. Als teken van wijding zijn wijdingskruizen aangebracht.

Baflo.

“Baf” stamt van het Germaans af en betekent achter en “lo” komt van bos en moerasbos. Rond het jaar 0 lag Baflo inderdaad achter het veenmoerasgebied dat ook wel het Hoog van Winsum werd genoemd. Het dorp is gebouwd op en rond een wierde op de oude kwelderwal op de oostelijke oever van de vroegere loop van de Hunze en maakt deel uit van de wierdenreeks die loopt vanaf Sauwerd via Winsum en Baflo naar Warffum. De wierde van Baflo vormt een dubbelwierde met die van Rasquert. Baflo heeft haar radiaire structuur enigszins behouden.

Laurentiuskerk.

De kerk, vroeger gewijd aan Laurentius, heeft waarschijnlijk een voorganger gehad, gesticht door Liudger. Van de huidige kerk dateert het oudste, tufstenen, deel uit de twaalfde eeuw. Het nieuwere, oostelijke deel is dertiende eeuws en bestaat uit baksteen. Het interieur is overdekt door een donkergeschilderde balkenzoldering maar is toch erg licht dankzij alle spitsboog- en rondboogvensters. De vrijstaande, robuuste toren is omstreeks 1300 gebouwd, en in 1500 verhoogd. Op de begane grond bevindt zich een cachot. In de toren hangt een luiddklok die in 1502 door Geert van Wou is gegoten, in de dakruiter op de toren hangt een zogenaamd 'zoep'mbrij' klokje.

Het is een oude kerk, deze aan Laurentius gewijde kerk te Baflo; de westelijke helft is het oudste deel, te dateren circa 1150-1200. De kerk met vrijstaande toren staat op een verhoogd kerkhof. De kerk heeft één schip, opgebouwd van baksteen met hier en daar resten tufsteen. Op enkele meters ten zuidoosten van de kerk staat de ongelede toren met zadeldak en dakruiter. De onderbouw met galmgaten dateert vermoedelijk uit het eind van de 13e eeuw. De toren kreeg in 1502 een klok van Geert van Wou. In de 16e of 17^e eeuw werd de toren ±7 meter verhoogd tot de huidige afmetingen. Bij de restauratie van de toren in 1973 werd het verdwenen koepelgewelf op de begane grond hersteld. In de dakruiter op de toren vinden we nog een klein klokje om de schafttijd aan te geven. Dat werd een ‘zoep’mbrij’ klokje genoemd, naar de karnemelkse pap die men tijdens de schaft naar binnen werkte. De toren heeft op de begane grond een cachot.

In de 13e eeuw werd de kerk verbreed en de lengte verdubbeld; vermoedelijk stamt ook het huidige koor met rondboogvensters en -nissen uit deze eeuw. In deze late middeleeuwen werden spitsboogvensters ingebroken, die later vergroot zijn. In 1454 is de eerste vermelding van ‘Sunte Laurencius’ als ‘patroen to Bafflo’. De Laurentiuskerk was nu een belangrijke kerk, de ‘mater ecclesia’ van de proosdij Baflo, een van de zes proosdijen van De Ommelanden.

De westgevel werd begin 18e eeuw vernieuwd en bevat mooie gevelstenen uit 1656 en 1808 die wijzen op andere verbouwingen. In 1808 is die westgevel wederom vernieuwd, maar de gedenksteen bleef bewaard. Deze geveltop werd toen, evenals de koorgevel, afgewolfd. Bij de restauratie van 1981-‘83 zijn beide gevels weer opgemetseld. Bij het verwijderen van de klimop aan de zuidzijde werd een hardstenen wijzerplaat gevonden met cijfers en ingehakte versieringen vaag zichtbaar. De bijbehorende zonnewijzer die volgens het aangebrachte jaartal in 1818 werd geplaatst, ontbrak echter.

Binnen is een fraai balkenplafond met sleutelstukken, waarvan enkele zijn gedateerd. Het balkenplafond zat verborgen onder een schrootjesplafond uit de 19e eeuw. Nu is het plafond blauw. In de lange wanden is een versnijding zichtbaar, die kan wijzen op een overwelling in steen. Ook de zwaarte van de muren kan daarop wijzen. Het gewelf zou in 1815 vervangen zijn door de balkenzoldering.

Het interieur is gevuld met banken uit de late 19e eeuw. De preekstoel uit 1792 werd in 1947 door brand verwoest en vervangen door een uit Engelbert afkomstige kansel uit het midden van de 17e eeuw. Op het ornament onderaan de kuip zijn bijzondere versieringen te zien: ‘geteld geld’. Dergelijke versieringen werden tot in de 19e eeuw veel gebruikt: op elkaar liggende rondjes, voor de helft met een streepje bedekt. Het zijn munten met een gaatje in het midden waar een touwtje doorheen gehaald is om aan te geven dat het geld goed geteld is.

Op een balustrade over de gehele breedte van de kerk is het huidige kerkorgel dat in 1876 werd gebouwd door Roelf Meijer. De balustrade wordt mede gedragen door twee zuilen. Verder bevinden zich in de kerk

onder anderen een offerblok en acht metalen schilden van de grafkisten van het geslacht Jarges. In de kerk ligt een aantal grafzerken; de oudste is van Jacob Halsema (overleden in 1587).

Agricola.

De meest bekende historische persoonlijkheid is ongetwijfeld Rudolf Agricola. Agricola schreef in een soepel (neo)Latijn, beheerste het Grieks uitstekend, en hij leerde tegen het einde van zijn leven Hebreeuws om de Psalmen in hun oorspronkelijke taal te kunnen lezen; hij tekende, componeerde muziek voor fluit en speelde orgel; hij was zeer geïnteresseerd in zang. Van de liederen op Middelnederlandse tekst die hij heeft gecomponeerd en waarvan onder meer de briefwisseling met componist Jacobus Barbireau en opmerkingen van latere auteurs getuigenis afleggen, is echter niets bewaard gebleven. Hij was eveneens ontwerper van orgels, waaronder het orgel van de Martinikerk te Groningen. Hij stond, ook in Italië, bekend als een uitstekend redenaar en was daarnaast een fervent bokser. Hij nam deel aan de zogenaamde Aduarder kring van humanistisch ingestelde geleerden, die onder de aegis van abt Hendrik van Rees samenkwamen in het Cisterziënzer St Bernardusklooster te Aduard.

Roelof Huesman werd geboren nabij Baflo. Zijn vader Hendrik was persona van Baflo, en werd kort na de geboorte van Roelof benoemd tot abt van het Klooster Selwerd. Zijn moeder Zycka trouwde later met een kleermaker. Hij studeerde te Erfurt, Keulen, Leuven, Pavia en te Ferrara. Zijn opleiding werd betaald door het klooster van Selwerd.

In 1479 keerde Agricola terug naar de stad Groningen, waar hij secretaris van de stad werd. Toch bleef hij veel reizen. In 1482 was hij de vertegenwoordiger van de stad Groningen aan het hof van keizer Maximiliaan I. Ergens in deze jaren heeft Erasmus in Deventer een lezing van hem bijgewoond, die hij later als een van de hoogtepunten uit zijn leven omschreef.

Agricola vertaalde talrijke Griekse werken in het Latijn. Hij was een van de eersten ten noorden de Alpen die het antieke Grieks beheerste (kennis van die taal was beperkt tot een handje vol geleerden: o.a. Wessel Gansfort en Erasmus). Hij zette zich in voor de studie van de antieke Hebreeuwse, Griekse en Latijnse cultuur. Zijn magnum opus, de *De inventione dialectica* (1479) ("Over de dialectische denkmethod") werd in 1539 in drie delen gedrukt. Rudolf Agricola was de grondlegger van het bijbels humanisme in Noord-Europa. Hij introduceerde er de Italiaanse methoden van humanistische tekstbehandeling en gebruikte zijn aanzien om anderen te inspireren tot studie van het klassieke Latijn en Grieks en tot beoefening van de nieuwe kritische filologie. Er verschenen diverse levensbeschrijvingen van hem en hij werd door Erasmus, die hem in 1484 nog een voordracht had horen houden, aangewezen als fons et origo (De bron/oorsprong)

Rasquert.

Net als veel dorpen in de omgeving is Rasquert gelegen op en rond een wierde. Een gedeelte van de wierde is afgegraven en doet nu dienst als ijsbaan. Het dorp ligt nagenoeg tegen de plaats Baflo aan. Vroeger lag aan zuidwestzijde van het dorp de borg Meyma (afgebroken iets na 1717, schathuis in 1819). Op het terrein hiervan verzezen later de boerderij Meyma en een burgemeestersvilla. Ten noorden van de borg lag vroeger de borg Mathenese (afgebroken kort na 1729).

Breede.

Breede (Gronings: Brij of Breij), ook wel De Bree genoemd. De naam 'Breede' is een samentrekking van "brede" en "Aa" en betekent 'brede waterloop'.

De Kerk van Breede is een zaalkerkje dat omstreeks 1300 (ook de jaartallen 1150 en 1400 worden genoemd) werd gebouwd in dezelfde periode dat ook het dorpje ontstond op de kwelderrug.

De kerk van Breede is een recht gesloten zaalkerk, gebouwd eind 14e, begin 15e eeuw. Een pastoorszegel uit 1513 zou kunnen wijzen naar Andreas als patroonheilige. Binnen- en buitenkant van de kerk zijn wit bepleisterd. Na de restauratie van 1983 heeft men de kerk opnieuw gewit; bepleisteren was gewoon te duur. Daardoor is de structuur van het metselwerk goed zichtbaar gebleven. De kerk wordt bekroond met een

kleine dakruiter uit de 17e eeuw. De klok in de dakruiter werd gegoten door Hans Falck van Neurenberg in 1615 en het uurwerk onder in de dakruiter is in de 19e eeuw vervaardigd door de firma van Bergen uit Midwolda.

Als we naar de westgevel kijken zien we een ingang onder een rondboog, met daarboven een spaarveld. De top van de gevel is versierd met drie klimmende spitsboognissen. De oostgevel heeft zeven spaarvelden met spitse bogen. Deze velden zijn opgevuld met siermetselwerk. De spaarvelden links en rechts van het midden hebben een dubbele boog met een middenstijl rustend op een kraagsteen. Topgevel en benedenzone worden gescheiden door een zaagtandlijst. In de benedenzone zijn nog de profiellijsten van twee dichtgezette vensters te zien. De hoeken worden gemarkeerd door lisenen. Deze lisenen komen we ook tegen op de lange muren; twee lisenen op de zuidmuur zijn vergroot tot steunberen om verzakking tegen te gaan. In de lange muren zien we spitsboogramen. Deze zijn in de 16e eeuw ingebracht. In de 19e eeuw zijn ze voorzien van gietijzeren harnessen. De ingang aan de zuidkant is nog te herkennen, die aan de noordkant is beter bewaard gebleven. Hij kwam bij de restauratie van 1983 gaaf te voorschijn maar is wel weer dichtgezet. Om deze ingang toch te accentueren heeft men de uitgemetselde kraagstenen van de boog zichtbaar gelaten. Bij die restauratie bleek de kerk geen fundering te hebben; een halve meter onder het maaiveld stopt het metselwerk. Als we naar binnen gaan zien we, naast het al eerder vermelde pleisterwerk, ook nog gewelfaanzetten. Deze hebben het vermoedelijk nooit tot een echt gewelf gebracht. De oude zoldering is in de 19e eeuw vervangen door een gestuct houten tongewelf. De oostwand heeft pilasters met (neo)korinthische kapitelen als visueel tegenwicht tegen de vrijstaande zuilen naast het orgel. Zowel pilasters als zuilen eindigen met hun kapitelen tegen het plafond. Samen met de plafondrozetten zorgen zuilen en pilasters voor een neoklassiek aanzicht.

Het meubilair bestaat uit een preekstoel uit de 19e eeuw met gedraaide vrijstaande zuiltjes op de hoeken, naar een model dat populair was in Groningen in de 17e eeuw. Wat verder opvalt is de herenbank met het wapen van de familie Sickinghe, bewoner van eerst de Warffumborg en later de Breedenborg. En dan zijn er nog een avondmaalstafel met marmeren blad uit 1878 en vier messing petroleumlampen die, dankzij een grondige restauratie, goed bewaard zijn gebleven.

Het orgel, tweeklaviers met aangehangen pedaal, is een door van Oeckelen omgebouwd kabinetorgel. Dit kabinetorgel was door hem zelf gebouwd in 1840. De kerk kocht het in 1849, waarna Van Oeckelen het ombouwde en voorzag van een nieuw front.

Pastorie.

Naast de kerk staat de oude en eveneens witgepleisterde pastorie. De eerste pastorie zal in dezelfde periode als de kerk zijn gebouwd. Niet altijd heeft er een dominee gestaan: Na de reductie duurde het nog tot 1616 alvorens er een geschikte predikant werd gevonden. In de jaren 1650 en 1750 werd de pastorie verbouwd met de kerkverbouwingen mee. Bij de laatste vernieuwing kreeg de pastorie het aanzien van een pastorieboerderij (weem) met een vierkant voorhuis met aan oostzijde een schuur.

Warffum.

De wierde van Warffum was reeds in de Romeinse tijd bewoond. Bij het ontstaan van de wierde was er een systeem van vrij grote rechthoekige erven met boerenbedrijven. Deze waren toegankelijk door wegen en paden tussen de erven en langs de rand van de wierde. Na de bedijking werden de meeste boerderijen naar het omliggende land verplaatst en werden de vrijgekomen erven opgedeeld in meerdere percelen met kleinschalige bewoning. Het wonen op de verhoogde erven bleef ondanks de aanleg van dijken zeker in de middeleeuwen nog aantrekkelijk. Bij Warffum werden ook verhoogde akkers aangelegd grenzend aan de wierde in de richting van de kwelderwal, de Ooster- en Westervalge. Op het hoogste punt van de wierde stond de kerk. Op de Zuiderburen ten zuidoosten van Warffum stond tot in het begin van de 18e eeuw de Warffumborg, ook wel Asingaborg genoemd. Op de borg woonde van 1560-1683 de familie Sickinge, waarvan enkele leden een belangrijke rol speelden in de Ommelanden en in de internationale politiek. Aan het bezit van de borg waren belangrijke rechten verbonden, die in 1683 in bezit kwamen van de familie Trip. Dit waren Amsterdamse kooplieden met grote belangen in de winning van ijzer en koper en het gieten van kanonnen in Zweden. Zij namen eveneens deel aan de veenaftgravingen in Groningen. In de loop der tijden heeft Warffum herhaaldelijk last gehad van overstromingen. Bij de kerstvloed van 1717 werd de Oude Dijk bij Warffum onherstelbaar beschadigd. In plaats van deze dijk werd de kadijk van 1635 verzaamd en tot

zeedijk gemaakt. Hierdoor breidde het grondgebied van Warffum zich naar het noorden uit. Ten noorden van deze dijk lagen op wierden enkele veehouderijen te midden van de kwelders. In de nabijheid bevonden zich door dijken omgeven dobben met zoetwater voor het vee. In 1811 werd dit gebied ingepolderd als Noordpolder. De dorpskern met gerestaureerde panden en unieke kerkpaadjes is beschermd dorpsgezicht.

Wanneer Warffum is ontstaan is niet precies bekend, maar de oudste vermelding van de naam is te vinden in de vita van de prediker Liudger (744 - 809). In de Middeleeuwen lag ten zuidoosten van Warffum de gelijknamige Johannierter commanderij Warffum. De twee Maltezer kruisen in het wapen van Warffum verwijzen naar dit klooster. In maart 1535 werd een poging gedaan om de commanderij aan te vallen door een legertje van 70 wederdopers onder leiding van Jacob Kremer. Een leger van de stadhouder van Groningen Karel van Gelre wist hen echter tegen te houden en 30 van hen gevangen te nemen op het kerkhof van de kerk van Warffum. Kremer werd vervolgens in de stad Groningen terechtgesteld.

De naam Warffum lijkt afgeleid te zijn van de woorden warf en heem. Warf is een oud Fries woord voor een volksvergadering waar recht werd gesproken. Heem is een aanduiding voor een plaats. Het zwaard in het wapen van Warffum is een verwijzing naar deze plaats waar recht werd gesproken. Soms werd de naam Warffum vroeger ook wel met één 'f' gespeld, namelijk als Warfum. Warf kan ook afgeleid worden van wierde, in Duitsland heten alle wierden een warf. Ook beide betekenissen kunnen een verhoogde plaats waar recht wordt gesproken.

Warffum is met een oorspronkelijke grootte van 16 hectare de qua omvang grootste wierde van Nederland en met een hoogte van 5,75 meter ook een van de hoogste van Groningen. De wierde is een beschermd dorpsgezicht.

Weem.

Het stichten van de kerk gaf Warffum de status van kerkdorp en daarmee een eigen identiteit. De inwoners van het kerkgebied hoorden bij elkaar. De pastoor die in de Weem of pastorieboerderij woonde, was een belangrijk persoon in het dorp. Hij zorgde voor de zielszorg en zegelde de zakelijke transacties. De middeleeuwse Weem van Warffum – nu Pastorieweg 24 – is bewaard gebleven en fraai gerestaureerd.

Kerk Warffum.

Omstreeks het midden van de elfde eeuw, is de eerste kerk gebouwd. Het was een uit tufsteen opgetrokken gebouw. Eind twaalfde of begin dertiende eeuw werd deze kerk ingrijpend verbouwd. Bovendien werd er een losstaande kloktoren bijgezet, die begin achttiende eeuw weer is afgebroken. De huidige toren van Warffum dateert van 1638. Deze ongeveer 45 meter hoge toren met een windvaan in de vorm van een zeepaard is een belangrijk herkenningsteken voor de dorpsbewoners. In de 19e eeuw zijn schip en koor van de kerk gepleisterd in neogotische trant, naar een ontwerp van de architect Nicolaas Willem Lit.

Openlucht Museum 't Hoogeland.

Het openluchtmuseum is opgericht in 1959 als Stichting Landbouwkundig, Oudheidkundig, Kunstminnend Museum Het Hoogeland. Doel van de stichting was en is het verzamelen, bewaren en tentoonstellen van alles wat betrekking heeft op leven, wonen en werken van de Groninger plattelandsbevolking in vroeger tijd. De collectie bestaat naast roerend goed ook uit onroerend goed. Voor het beheer van het onroerende goed werd in 1983 de stichting Monumenten Openluchtmuseum Het Hoogeland opgericht.

Het tot museumterrein bestemde gebied is gelegen op het hoogste punt van de wierde in het centrum van het dorp Warffum. Op dit terrein bevonden zich in 1959 tien woningen, twee schoolgebouwen en een stal. De meeste gebouwen van het openluchtmuseum staan op de plaats waar ze altijd hebben gestaan. Aangevuld met enkele panden uit de regio geven ze een authentiek en fascinerend beeld van het dagelijks leven rond 1900. In de loop der jaren zijn tal van gebouwen verworven en is het terrein uitgebreid tot zijn huidige omvang.

Johannierter Klooster (ook wel Commanderij genoemd of orde van Sint Jan) Warffum.

Even ten zuiden van Warffum aan de Kloosterweg heeft Johannier Klooster of Commanderie gestaan. Ook wel bekend van de Orde van Sint Jan dat aanvankelijk als een soort ridderorde (de naam Commanderie verwijst daar nog naar) ontstond maar zich al gauw toelegde op de verzorging van gewonde pelgrims. Het klooster van Warffum wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde uit 1284, maar kent waarschijnlijk een geschiedenis die verder teruggaat. Het klooster werd bewoond door nonnen, onder toezicht van een mannelijke commandeur en onder directe leiding van een priorin. De kloosterzusters hielden zich in hoofdzaak bezig met bidden, lezen en zingen, maar ook met het maken van boeken. Het Warffumer Getijdenboek uit 1505, nu in de Nationale Bibliotheek van Hongarije in Boedapest, getuigt nog altijd van deze kwaliteit.

Een middeleeuws klooster was grootgrondbezitter en daarmee een politieke machtsfactor. Intredende kloosterzusters doneerden hun wereldse bezittingen aan het klooster in ruil voor levenslang onderdak. Op die manier verwierf het klooster een bezit dat in 1595 uitgroeide tot 1793 ha., verdeeld over een gebied van Warffum tot in Drenthe.

In 1610 werd het klooster ontbonden en zijn de bezittingen toegekend aan de Provincie Groningen. Het gebouw verdween, maar de oorspronkelijke gracht rond het kloosterterrein is nog steeds aanwezig, evenals de begraafplaats. Tot op de dag van vandaag worden middeleeuwse objecten aangetroffen in het land rondom het terrein. De boerderij, die voor het gebouw in de plaats kwam, heet vandaag "Warffumer Klooster".

Usquert.

Usquert is een verbastering van de woord wierde met de persoonsnaam Wikko. Het dorp wordt vermeld in de levensbeschrijving van Liudger. Er is dan al een oratorium, een kapel. Liudger en de Friese bard Bernlef gingen hier samen bidden. Later was Usquert seendkerk van een proosdij. De huidige kerk van Usquert stamt uit de 13e eeuw.

De Kroniek van Bloemhof vermeldt dat de kerk van Usquert in 1231 in brand werd gestoken. Ook de kluizenaar die naast de kerk woonde, moest eraan geloven. Dit alles in het kader van een jarenlange vete in Hunsingo, waarbij de ene partij (uit Eenrum) steun kreeg uit Groningen en Middag-Humsterland, terwijl de andere (uit Usquert en Uithuizen) kon rekenen op hulp uit Fivelingo, Drenthe en Vredewold.

De koren- en pelmolen Eva stamt oorspronkelijk uit 1818 en is na een brand die de molen gedeeltelijk verwoestte in 1891 herbouwd.

In de 19e eeuw nam de welvaart in dit deel van het Hoogeland sterk toe door de gestegen landbouwprijzen. Tijdens het Interbellum was de gemeente Usquert de gemeente waar relatief gezien de meest vermogende mensen van Nederland woonden. Dit uitte zich onder andere in de bouw van vele grote villa's (Jugendstil en Amsterdamse School) en het Raadhuis van Usquert in 1930 naar ontwerp van Berlage. Het heeft een toren met twee klokken. Tijdens de bouw van de toren bleken de vormen niet aan de esthetische verwachtingen te voldoen. Dit probleem werd opgelost door de toren iets hoger te maken. De meerkosten werden door de aannemer begroot op fl. 1200,-. De Raad van de gemeente Usquert was niet bereid deze meerkosten te betalen, waarop Berlage dit bedrag uit eigen portemonnee beschikbaar stelde.

Kerk Usquert,

Volgens de Vita Sancti Liudgeri stond er al aan het eind van de 8e eeuw een christelijk bedehuis in Usquert, nog voordat de heilige missiebisshop Ludger en de blinde zanger Bernlef er arriveerden. Er zijn maar weinig plaatsen in Nederland die kunnen bogen op zo'n vroege vermelding van een kerkgebouw.

Waarschijnlijk was deze eerste kerk in hout opgetrokken. Usquert werd een van de zes proosdijen in de Groninger Ommelanden, die tevens als seendkerken een belangrijke rol speelden in de rechtspraak.

Omstreeks 1100 werd het heiligdom in tufsteen herbouwd, en dat gebouw vormt nog altijd de kern van de huidige kerk. In de kloosterkroniek van Wittewierum wordt vermeld dat de Eenrumers de Usquerder kerk in 1231 in brand staken, waarbij een kluizenaar om het leven kwam en de hosties verbrandden. Als verzoening werd deze vervolgens vergroot en voorzien van laatromaanse gewelven. In de 15e eeuw verrees het driezijdig gesloten koor en werden grote spitsboogvensters ingebroken. In de 19e eeuw werd de kerk uitwendig in neogotische stijl bepleisterd naar ontwerp van de Groninger architect J.F. Scheepers. In 1869 werd de middeleeuwse vrijstaande toren afgebroken en vervangen door de huidige neogotische toren, ontworpen door architect B.K. Nienhuis uit Appingedam. Deze heeft drie geledingen en steunberen op de hoeken die zich naar beneden verbreden. De bovenste geleding wordt afgesloten door een balustrade rondom de naaldspits die bekroond wordt door een paard. De neogotische toegang tot de kerk is gelegen in een hoog open torenportaal dat met een ijzeren hekwerk is afgesloten. In de toren hangen twee oudere klokken – een uit 1405, gegoten door een zekere Harmannus, en een uit 1690 van de hand van Leonard Walraven. In 1977 kwam de Stichting Oude Groninger Kerken in het bezit van deze kerk. Interieur In 1855 werden de middeleeuwse gewelven vervangen door een gestuct houten tongewelf. In de noord- en zuidwand zijn nog dichtgezette lage vensters uit de laatromaanse periode zichtbaar. Op de oostwand van het koor werden tijdens

de restauratie in 1990 fragmenten van middeleeuwse muurschilderingen blootgelegd. Herkenbaar zijn de apostel Bartholomeüs en de heilige Christoffel onder een voorstelling van het Laatste Oordeel. Hiervan zijn het hemelgebouw met Petrus als poortwachter en de geknielde Maria duidelijk herkenbaar. De schilderijen worden gedateerd rond 1500. In de koorsluiting bevindt zich de eikenhouten preekstoel, die werd geschonken door Gerhard Alberda van Dijksterhuis, die het collatierecht in Usquert bezat. Het betreft een betrekkelijk eenvoudig rococo-ontwerp van Jan Dieters Brugma uit 1755 met een voor die tijd kenmerkende uitbollende overgangszone tussen de kuipwanden en de hangende lampet. De twee identieke herenbanken die tegenover elkaar tegen de noord- en de zuidwand staan, zijn van dezelfde hand. Ze zijn beide overhuifd en hebben gesneden opzetstukken en siervazen. Het orgel, geplaatst op een tribune aan de westzijde rustend op vier gemarmerde houten kolommen, werd in 1851 gebouwd door Petrus van Oeckelen. In het middenpad liggen drie predikantszerken uit de 17e tot en met 19e eeuw, die voorzien zijn van uitvoerige opschriften. De oudste herinnert aan Esaias Hillenius (†1698), die in 1622 in Groningen werd geboren uit een oud Vlaams geslacht. Opmerkelijk is dat zijn grafschrift eindigt met de woorden: ‘...wiens vader als predicant tot Groningen anno 1632 en grootvader als predicant tot Rotterdam 1600 overleden zyn’. Esaias’ grootvader, Cornelis Hillenius sr., die nog voor de Inquisitie was gedaagd en vervolgens predikant was geworden van de gereformeerde vluchtelingengemeente in het Engelse Yarmouth, was de schrijver van het beroemde geschrift *Der Siecken Troost* uit 1571. Cornelis Hillenius jr., de vader van Esaias, was een bekende gomarist in de strijd tegen de remonstranten aan het begin van de 17e eeuw. Dusdanig beroemde en rechtzinnige voorouders mochten natuurlijk niet onvermeld blijven. © Gebaseerd op tekst van Justin Kroese (ODE: 50-jarig jubileum van SOGK 2019), aangevuld met informatie van Peter Hoffer. SOGK ©2021, herziene versie

Kunstwerk Liudger en Bernlef

Voor de kerk van Usquert staat een kunstwerk met daarop twee figuren afgebeeld. Onder de afbeelding staat te lezen ‘en Liudger deed Bernlef zien’. Deze voorstelling verwijst naar een bijzondere gebeurtenis die in de buurt van Usquert plaats moet hebben gevonden en die een grote invloed heeft gehad op de verspreiding van het Christendom in dit gebied. Dit verhaal komt verder uitgebreid aan de orde op de locatie van de Wierde van Helwerd in de volgende etappe.